

TEORETICKÁ
KNIHOVNA

ALEXANDER KRATOCHVIL
**Posttraumatické
vyprávění**

HOST
ÚSTAV PRO ČESKOU LITERATURU AV ČR

TRAUMA – LITERATURA – PAMĚŤ

Teoretická knihovna vychází ve spolupráci s Ústavem pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.

Publikace vznikla v rámci výzkumného záměru Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i., (RVO: 68378068).

Při práci na textu knihy byly využity bibliografické zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie (kód ORJ: 90243).

Vychází s finanční podporou Ministerstva kultury ČR a Akademie věd České republiky.

**MINISTERSTVO
KULTURY**

**Akademie věd
České republiky**

Copyright © Kulturverlag Kadmos. W. Burckhardt, 2019

Translation © Lucie Antošíková, 2023

Cover picture by dule964 — stock.adobe.com

© Host — vydavatelství, s. r. o., 2023

© Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., 2023
(elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-2031-2 (PDF)

OBSAH

I/ ÚVOD	16
1/ Trauma, posttraumatické vzpomínání a kultura vzpomínání	17
2/ Výzkum traumatu – historické základy	21
3/ Dvacáté století jako „inspirace“ pro výzkum traumatu	23
4/ Trauma jako individuální a kolektivní fenomén	35
5/ Rána, bolest a řeč	40
6/ Trauma a vyprávění	43
7/ Traumatizovaná paměť a posttraumatické vyprávění	48
8/ Vyprávět to, co nelze zobrazit	50
9/ Posttraumatické vzpomínky: duchové a přízraky	55
10/ Literární inscenace posttraumatického vyprávění	58
11/ Posttraumatické vyprávění – intertextualita	63
12/ Co je na traumatu považováno za „nezobrazitelné“, zobrazit lze	71
II/ TRAUMATIZOVANÉ VZPOMÍNÁNÍ A POSTTRAUMATICKÉ VYPRÁVĚNÍ: MYKOLA CHVYLJOVYJ A IVAN BAHRJANYJ	74
1/ Vzpomínání a vyprávění traumatizujících zážitků	75
2/ Biografická skica Mykoly Chvyljového	76
3/ Traumatizované vzpomínání a intertextuální konfigurace	79
4/ Traumatizované vzpomínání	81
5/ Symbolické kódování traumatu	83
6/ Struktura posttraumatického vyprávění v povídce <i>Ja. Romantyka</i>	92
7/ Posttraumatické vyprávění jako dobrodružný příběh	95
8/ Životopisná skica Ivana Bahrjaného	98

9/	Posttraumatické vyprávění v podobě dobrodružného románu	183
10/	Vyprávění příběhů jako bezpečný prostor	119
III/	LITERÁRNÍ REPREZENTACE KONCE DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY: TŘI VARIANTY POSTTRAUMATICKÉHO VYPRÁVĚNÍ	122
1/	Druhá světová válka jako „bitevní pole“ paměti Západu a Východu	123
2/	Konec druhé světové války v české literatuře	127
3/	Posttraumatické vzpomínání: Jan Drda, <i>Němá barikáda</i> – Josef Škvorecký, <i>Zbabělci</i>	128
4/	Posttraumatické vyprávění traumatizujících událostí: <i>Zpráva o pádu města Zdeňka Rotrekla</i>	139
IV/	POSTTRAUMATICKÉ VZPOMÍNÁNÍ A ZAPOMÍNÁNÍ: RODINNÉ PŘÍBĚHY Z „KRVAVÝCH ZEMÍ“	144
1/	Úvod: šoa, druhá světová válka, sovětské represe	145
2/	Posttraumatické vzpomínání: Buchalov (<i>Muzeum opuštěných tajemství</i>)	149
3/	Posttraumatické vyprávění (<i>Tango smerti</i>)	157
4/	Transnacionální rozměr posttraumatického vyprávění (<i>Vidlunnja. Vid zahybloho dida do pomerloho</i>)	163
5/	Dějiny jako trauma (<i>Solodka Darusja. Drama na try žyttja</i>)	172
V/	PRODUKCE POSTTRAUMATICKÉHO VYPRÁVĚNÍ V ROMÁNECH JÁCHYMA TOPOLA <i>SESTRA A CHLADNOU ZEMÍ</i>	182
1/	Šoa a populární kultura	185
2/	Sekundární inscenace vzpomínky	188
3/	Vzpomínka potřebuje příběh	192
4/	Posttraumatické vyprávění: Výlet do Osvětimi (J. Topol, <i>Sestra</i>)	196
5/	Návštěva v dřábových dílnách	201
6/	Dark Tourism	203
7/	Trauma jako artefakt <i>temného turismu</i>	207

8/	Trauma – Bělorusko jako „Jurský park“ kultury vzpomínání	213
9/	Duchové jako nové médium: <i>ghostware</i>	217
10/	Román <i>Chladnou zemí</i> jako dílna vyprávění	219
VI/	TRANSMEDIÁLNÍ INSCENACE TRAUMATU: MLHA MINULOSTI. ČESKÝ KOMIKS ALOIS NEBEL	222
1/	Grafické vyprávění	225
2/	Grafické vyprávění a narativy traumatu	228
3/	Alois Nebel: komiksový román jako „protéza paměti“ – <i>paměť veřejnosti – falešná paměť</i>	230
4/	Konečná stanice?	243
VII/	PO STOPÁCH STALKERA: ZÓNA JAKO MÍSTO KOLEKTIVNÍ PAMĚTI (S.T.A.L.K.E.R. SHADOW OF CHERNOBYL)	246
1/	Poznámka na úvod	247
2/	Černobyl – havárie reaktoru	248
3/	„Zóna odcizení“ jako místo paměti	251
4/	„Zóna odcizení“: Vypravěčské kontexty (Bratři Strugačtí, Tarkovskij)	259
5/	„Zóna“: smetiště dějin a archiv	261
6/	Traumatizované vyprávění – „Zóna“ jako trauma	262
7/	Posttraumatické vyprávění: „Zóna“ jako místo paměti	267
VIII/	TRAUMA, VYPRÁVĚNÍ A VZPOMÍNÁNÍ – EXKURZ DO POSTTRAUMATICKÉHO VYPRÁVĚNÍ Z UKRAJINSKO- -RUSKÉ VÁLKY: ROMÁN SERHIJE ŽADANA <i>INTERNÁT</i>	272
1/	Místo a jeho hrdinové	273
2/	Jazyk – ukrajinština jako „to, co je na Donbase jiné“, a kulturní trauma	279
3/	Internát	286
	LITERATURA	297
	SEZNAM VYOBRAZENÍ	317
	JMENNÝ REJSTŘÍK	319

PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ

Před více než třemi lety jsem dokončil knihu o traumatu, literatuře a paměti. Jednalo se o dlouhodobý projekt Akademie věd České republiky v Praze, doprovázený vznikem pracovní skupiny, tzv. traumatýmu, jehož členy byli Lucie Antošíková, Stefan Segi, Václav Smyčka, Jakub Flanderka a Jiří Soukup. Výstupem projektu je několik knih, článků a přednášek. Už jen z toho lze usuzovat, že o traumatu a paměti je stále potřeba hovořit. A skutečně, vyprávění o traumatizujících válečných zkušenostech se v posledních letech týká i naší každodennosti. Eskalace ruské války proti Ukrajině otřásla i posledními zbytky evropského míru a evropských hodnotových rámců, ať již jde o proudy uprchlíků, které spustila, či o to, že zpochybnila navyklý způsob myšlení. Vedle humanitárních oblastí, kde je nutné zajistit krátkodobou i střednědobou pomoc uprchlíkům, a hospodářských problémů či politické vůle postavit se ruskému agresorovi je tato válka výzvou také pro vědu. Především kulturní (*cultural studies*) a teritoriální studia (*area studies*) jsou v současné situaci povolána pomáhat veřejnosti, aby se zorientovala a moderovala diskuzi o rámcích sociálních a kulturních hodnot. Problematikou není jen otázka spolupráce a účasti na projektech s ruskými partnery, resp. institucemi, nejprve je třeba položit si otázku, jaký je náš vlastní vědecký postoj, jaké je myšlení, které ho reprezentuje.

Mimo výzkum holokaustu se v oblasti mezinárodního kulturněvědného výzkumu paměti a traumatu zatím objevilo

jen málo studií zabývajících se traumaty východní Evropy. Více pozornosti věnují historikové východoevropskému prostoru jakožto „evropskému prostoru paměti“ s místy paměti, která vedle holokaustu tematizují traumata komunismu, sovětské kolonizace, gulagů a systému lágrů. Těmito tématy se zabývá také literární věda v samotných středoevropských a východoevropských zemích, nicméně analýzy a interpretace relevantních textů a jejich vyprávění hledají zpravidla jen stěží cestu do společného evropského diskurzního prostoru. Ten sice bohatě reflektuje kolonialismus v Africe nebo Americe, v souvislosti se střední a východní Evropou však vykazuje řadu slepých míst.

Jde o symptomatický jev, jeho původ lze — zjednodušeně řečeno — hledat v stereotypním myšlení o holokaustu jako druhu závazného společného rámce evropského prostoru paměti, k němuž je počítán také Sovětský svaz jako jedna z mocností, které porazily nacistické Německo. Není zde prostor toto myšlení (s premisou nedotknutelnosti Sovětského svazu, který sám sebe postavil do role kladného vítěze a osvoboditele) dekonstruovat, jeho chybnost se mimoto už dávno prokazuje slovy i činy. Málokdo na Západě však v posledních dvaceti letech opravdu poslouchal Putinova slova a stejně tak až do 24. února 2022 všichni raději odvraceli zrak od jeho činů. Přitom jsme tento vývoj na Ukrajině mohli již léta sledovat. Deklarovaný cíl ruského vládnoucího politického režimu byl opakován na úrovni různých instancí, především však prezidentem Putinem: Ukrajina jako země a Ukrajinci jako národ s vlastní kulturou a řečí mají být zničeni, jako individua a také jako kolektiv. Už jen formulace takového záměru je pro cílovou skupinu traumatizující. Velký a vojensky dobře vyzbrojený soused se rozhodne někoho smést z povrchu zemského — a provádí to, kamkoliv přijde a kdekoliv se mu naskytne příležitost. Města jako Mariupol, Buča a Irpiň jsou symbolem ruských válečných zločinů a cíleného vraždění ukrajinského obyvatelstva.

Ještě předtím se objevila řada otřesných svědectví a fotografií dokládajících porušování lidských práv a páchání zločinů proti lidskosti ze strany Ruska a Ruskem podporovaných separatistů, velmi barvitě je zprostředkoval např. Stanislav Asejev. Literární reflexe traumatizujících válečných událostí vyžaduje zpravidla delší časový odstup než dokumenty a osobní svědectví, přesto se už objevují náročné literární texty, uvedme alespoň jména jako Andrej Kurkov, Artem Čech a Serhij Žadan, jehož román *Internát* bude analyzován a interpretován i v této knize. Všechna literární vyprávění, která budou v následujícím textu podrobena analýzám, představují specifickým způsobem chráněný prostor, v němž je možné pokusit se verbalizovat to, co je na traumatu nevyslovitelné, nalézt pořádací narativ pro sebe nebo kolektiv — neboť co jiného je vyprávění než uspořádávání světa (případně reflexe a zobrazení jeho vybočení z řádu — což implicitně řád vytváří!). Výzkum literárních textů tak není „literárněhistorickým přehledem“ východoevropské krajiny traumatu, v jejímž středu stojí české a ukrajinské texty, ústředním momentem je spíše literární vyprávění o traumatizujících zkušenostech kolektivů a jednotlivců od poloviny 20. století. Jako geografické východisko se nabízejí *krvavé země* Timothy Snydera. Literární příklady toho, jakým způsobem lze traumatizující zážitky v řeči komunikovat, pocházejí jednak z centra *krvavých zemí* (ukrajinské texty), jednak z jejich periferie (české texty). Na jedné straně jde o to objasnit narativní kontexty posttraumatického vyprávění mimo národní literatury a na druhé straně ukázat mediální rozsah narativních možností tím, že se jako audiovizuální narativy traumatizujících událostí budou posuzovat také grafické romány a počítačové hry.

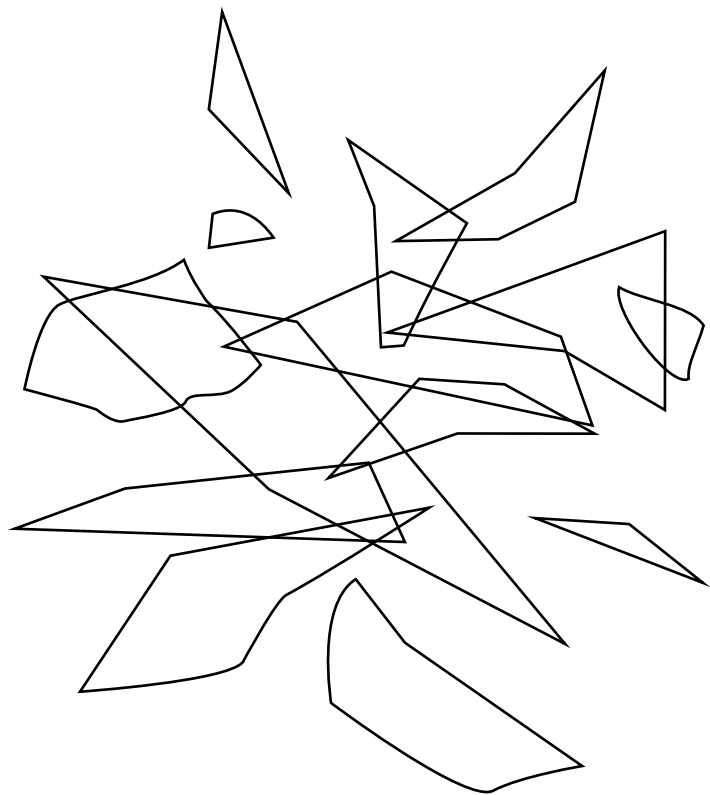
Poté co ruští váleční zločinci z Kremlu poslali své vrahy v uniformách na Ukrajinu, se nyní už více než půl roku v ukrajinské literatuře znovu prosazuje mlčení. O mobilních krematoriích, s nimiž Rusové táhnou Ukrajinou, ani

o Putinově slovníku konečného řešení, který si vypůjčil od jiného monstra evropské historie, ještě nelze mluvit. V současné době vzniká množství tzv. dokumentů v první osobě (deníky, útržkovité záznamy vlastních zážitků), které jsou zveřejňovány především na internetu, mezinárodní noviny a časopisy oslovují umělce a intelektuály a vybízejí je k pravidelné publikaci (např. Serhij Žadan, Andrej Kurkov, Iryna Čilyk, Sergej Herašimov, Olena Stjažkina a další), ale psát začínají i mnozí „normální“ lidé, a to sami pro sebe či pro své přátele a známé. Četl jsem mnoho těchto textů, lze říci, že se zde rozvrstvuje literární subžánr fikcionalizovaných dokumentů v první osobě. Nositelka Nobelovy ceny Tony Morrisonová se k narativu traumatu vyjádřila v tom smyslu, že je naléhavě potřeba připomínat si hrůzy, ale že je rovněž nutné najít pro toto vzpomínání formu, která by byla ještě snesitelná a nedestruktivní, která by dala šanci paměti a vzpomínce. Psát knihu je podle Morrisonové dobrý způsob, jak zobrazit hrůzu a učinit z ní vzpomínku. A právě to je zcela zásadní aspekt: dokázat transformovat traumatizující zážitek do vzpomínky prostřednictvím vyprávění. Na co se vzpomíná, lze totiž také zapomenout.

V následujících studiích jde tedy o (vy)nalézání řeči a překonávání mlčení způsobeného traumatizací, jelikož vyslovit slova — jde trochu o magii jazyka — znamená také vytvořit vlastní realitu, a ta může (v budoucnu) přeměnit trauma ve vzpomínku.

Alexander Kratochvil
Praha, září 2022

I/ Úvod

Tajemstvím vykoupení je vzpomínka.
Židovské přísloví

TRAUMA, POSTTRAUMATICKÉ VZPOMÍNÁNÍ A KULTURA VZPOMÍNÁNÍ

Ústředními pojmy ve výzkumu traumatu jsou „trauma“, „posttraumatické vzpomínání“ a „kultura vzpomínání“. Na pozadí výkladu těchto termínů a konceptů s nimi spojených bude následně možné formulovat model posttraumatického vyprávění. Jeho varianty přiblíží druhá část knihy, zahrnující analýzy a interpretace vybraných prozaických textů východoevropské a středoevropské provenience. (Pozornosti se přitom dostane i populárním formátům, jako je komiksový román/komiks a počítačová hra.) Výběr textů z české a ukrajinské literatury se řídí regionálním principem, který vychází z úvah Timothy Snydera a jeho *krvavých zemí*. Snyder ve své knize líčí regiony středovýchodní a východní Evropy v průběhu 20. století jako prostředí konfliktu moci, podrobení, násilí a nelidskosti a hovoří v jejich souvislosti o vzpomínání či zapomnění. Tyto regiony se ocitly pod kontrolou dvou totalitních režimů (nacionálního socialismu a komunismu), jež byly ve své době vzájemně provázany

násilnostmi, které páchaly.¹ Pro výzkumné pole předkládané práce je tato skutečnost zajímavá mimo jiné i proto, že umožňuje pozorovat konflikt vyprávění s narativy, jež spolu úzce souvisejí a zároveň jdou proti sobě. (Příkladem budiž historie antifašismu a s ním spojeného vyprávění o Velké vlastenecké válce, které v konečném důsledku představuje identifikační model a které mělo zakrýt traumatizující události způsobené komunismem.)²

Prozaické texty, které byly vybrány pro demonstraci jednotlivých podob posttraumatického vyprávění, prezentují na jedné straně různé varianty traumatizace fyzickým a psychickým násilím, na druhé straně přibližují různé druhy posttraumatického vyprávění, čímž ještě jednou klasifikují posttraumatická vyprávění a způsoby, jimiž samy sebe reflektují. Ve výběru textů zobrazujících traumatizující události a traumata byl zohledněn jejich potenciál propojení

-
- 1 Snyder zmiňuje, že nikde nezemřelo v tak krátkém čase tolik lidí jako na Ukrajině a v Bělorusku, např. během nucené kolektivizace, která jen na ukrajinském venkově stála život miliony lidí, během velkého teroru z let 1937 a 1938, mezi roky 1939 a 1941, kdy Hitler a Stalin terorem a násilím vládli Polsku, baltským republikám a západu Ukrajiny, či během druhé světové války, kdy národní socialisté v „krvavých zemích“ uskutečňovali svůj program nebyvalého masového vyhlazování lidí.
 - 2 Již brzy po roce 1989 se ukázalo, že dichotomie Západu a Východu pokračuje v diskurzu „správného“ či „špatného“ či „nostalgického“ vzpomínání. Normativní západoevropské diskurzy paměti se po desetiletí vyvíjely v duchu debat a konfrontací s dějinami druhé světové války a vyvažování evropských Židů, tzv. šoa. Výsledné teorie kolektivních procesů vzpomínání byly doprovázeny normativními opatřeními pro zacházení s minulostí, např. pomníky, veřejně inscenovanými akty vzpomínání, didakticky komponovanými výstavami atd. Kultura vzpomínání v části Evropy dříve ovládané komunisty měla však, jak známo, z hlediska politiky paměti jiné priority, např. začlenit tzv. paměť gulagu a další vzpomínky potlačované a skrývané v sovětských dobách, včetně účasti na šoa. Jejich odhalování a komunikace byly součástí obtížného procesu vzpomínání, který často vyvolával obranné reakce; viz Claus Leggewie: *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt* (München: Beck, 2011); Aleida Assmann: „Von kollektiver Gewalt zu gemeinsamer Zukunft. Vier Modelle für den Umgang mit traumatischer Vergangenheit“, in Kerstin Lingen (ed.): *Kriegserfahrung und nationale Identität in Europa nach 1945. Erinnerung, Säuberungsprozesse und nationales Gedenken* (Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2009), s. 42–51.

se sociokulturními kontexty,³ tedy jak dalece je minulost, na niž se vzpomíná, zároveň reflektována jako mediální zprostředkování. Protože je vzpomínka trvale kombinována s vnějšími vlivy, neurčují sociální rámcové podmínky pouze paměť, nýbrž je sociokulturně rámován také proces vyprávění paměti.⁴

V této souvislosti by se rovněž mělo rozlišovat mezi traumatizovanou pamětí a posttraumatickou vzpomínkou. V případě pojmu trauma chybí často ozřejnění vztahu traumatu a paměti coby literárněvědných kategorií. Zjednodušeně řečeno je trauma opak vzpomínky, je mezerou v paměti. Posttraumatická vzpomínka představuje transpozici minulosti do přítomnosti a jako termín se pojí s konceptem vysvětlujícím, jak je možné tuto mezeru traumatizované paměti prostřednictvím vyprávění znovu zaplnit. Vyprávění umožňuje vytvořit posttraumatickou vzpomínku, kterou lze integrovat do kolektivní anebo kulturní paměti — a tato vzpomínka nakonec představuje vykoupení, o němž hovoří úvodní citát.

Pojmosloví kultury vzpomínání a výzkumu traumatu je v mnoha novějších pracích nahlíženo jako dané a usazené a nutnosti formulovat terminologii a s ní spojené koncepty je často učiněno zadost poznámkami pod čarou. Etablované pojmy paměťového výzkumu se však stávají problematickými tam, kde překrývají rozpory teoretických předpokladů. Tento problém se týká i této studie, která se opírá o dva rozšířené koncepty kulturněvědného výzkumu, a sice o bádání

3 Patří sem i texty, které provokují a zpochybňují kánon jakožto produkci textů a interpretační rámec.

4 Viz Halbwachs, který formuluje tezi, že „společenské myšlení je v podstatě paměť a že celý jeho obsah tvoří pouze kolektivní vzpomínky, z nichž však zůstávají jen ty a jen to, co z nich společnost v každé epoše může rekonstruovat pomocí svého současného referenčního rámce“; Maurice Halbwachs: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen* (Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1985), s. 360. Halbwachs použil koncept kolektivní paměti, aby ilustroval, jak jsou individuální a kolektivní paměť navzájem propojeny a jak se vzájemně ovlivňují. Individuální paměť se tedy utváří v rámci sociálních rámců (*cadres sociaux*) a může se spolu s nimi proměňovat.

v oblasti kolektivní a kulturní paměti a o výzkum traumatu. Kombinaci obou zmíněných konceptů lze nalézt v různých oborech a tematických kontextech. Často je tak možné např. číst o traumatické vzpomínce nebo traumatickém vzpomínání. Co se však rozumí tzv. „traumatickou vzpomínkou“, není zpravidla tematizováno, jednoduše se to předpokládá. Přitom lze pochybovat, zda není již samo o sobě sporné používat spojení „traumatická vzpomínka“ jako pojem a nemělo-li by se spíše hovořit o traumatizované paměti. Zvláště když výzkum dokazuje, že na trauma nelze vzpomínat a že je nelze vyslovit. Na druhé straně existují vzpomínky na traumata v různých dokumentárních a uměleckých formátech a různé osoby o nich mluví (oběti, pachatelé, svědci, další generace, vědci, umělci atd.).

V jakém smyslu lze tedy hovořit o „traumatizované paměti“? Inovativní přístup, který tato práce nabízí, odkazuje k vymezení pojmů kolektivní a kulturní paměti stejně jako k výzkumu traumatu v oblasti kulturních věd. Zároveň také různě kombinuje vědění o paměti a traumatu a bere v úvahu jejich mediální inscenace. Na rozhraní traumatu, traumatizované paměti a posttraumatického vzpomínání a jejich mediálních proměn budou v jednotlivých kapitolách neustále promýšleny analýzy a interpretace fikčních textů. Ve světle získaných poznatků se následně promítnou dopady těchto vyprávění na identitu jedinců a kolektivů stejně jako na jejich vnímání a vztahování se ke světu.

Základ kapitol tvoří studie, které vznikaly v rámci Fellowshipu J. E. Purkyně Akademie věd České republiky. Při práci na projektu byly postupně rozvíjeny metodologické principy spojující jednotlivé studie, resp. kapitoly této knihy. Obrazný a metaforický způsob vyjadřování přitom není na tomto místě samoučelný, zdůrazňuje „metaforičnost“ každé promluvy o kulturních, kolektivních, komunikativních pamětech, stejně jako i o dalších „paměťových protézách“, jak Pierre Nora ironicky označil aktuální výzkum kultury

vzpomínání. Jeho vyjádření je možné ovšem rozumět ve smyslu romantické ironie, což znamená, že v procesu vytváření kultury vzpomínání jsou neustále přítomny její podmínky (nebo s odkazem na slova Friedricha Schlegela: znázorňuje se to, co tvoří, společně s výtvořem). Metaforičnost terminologie zdůrazňuje zároveň charakter vzpomínky coby konstruktu vycházejícího z textových a literárních postupů, což se týká vlastně každé kultury vzpomínání⁵ a také integrace traumatických vzpomínek, resp. traumatizovaného vzpomínání, do kolektivní paměti.

VÝZKUM TRAUMATU – HISTORICKÉ ZÁKLADY

V diachronním pohledu je výzkum traumatu od konce 19. století propojen s kritikou politického, sociálního a technického vývoje⁶ a z něj pramenící ztráty jistot pro společnost a individuum. To znamená, že duševní poruchy jsou často spojovány se sociálními podmínkami, jako např. v díle Sigmunda Freuda.⁷ První světová válka a její důsledky v podobě do té doby neznámého mechanizovaného válčení a použití biologických a chemických zbraní vedly v dosud nevídaném rozsahu k masové traumatizaci celé generace, zejména mužské populace. Na tomto pozadí popsal Freud ve své známé studii *Mimo princip slasti* (1920) vývoj pojmu trauma a jeho konceptuální rozlišení od počátku 19. století jako následek neštěstí technického rázu, především železničního, případů tzv. ženské hysterie z důvodu sexuálního zneužívání v dětství nebo v mládí

5 Viz Manfred Weinberg: *Das „unendliche Thema“. Erinnerung und Gedächtnis in der Literatur/Theorie* (Tübingen: Francke, 2006), s. 134–138.

6 Pojem „Unfallneurose“ (neuróza vzniklá následkem nehody) hrál důležitou roli v debatě o traumatu již před první světovou válkou, resp. ve sporech o tom, jak trauma vzniká; viz Mark S. Micale — Paul F. Lerner: *Traumatic Pasts. History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age 1870–1930* (Cambridge: University Press, 2001).

7 Viz spisy *Ketiologii hysterie* (1896); *Výňatek z příběhu infantilní neurózy* (1914).

a obzvlášť násilí ve válce: „Po těžkých mechanických otřesech, srážkách vlaků a jiných s ohrožením života spojených neštěstích byl již dlouho popsán stav, jemuž pak zůstal název ‚traumatická neuróza‘. Strašlivá, právě nyní ukončená válka vedla ke vzniku velkého počtu takových onemocnění [...]. Dosud se nedospělo k úplnému pochopení ani neuróz vyvolaných válkou, ani traumatických neuróz vzniklých v době míru.“⁸

Freud zde artikuluje pocit krize vědomí intelektuálů a spisovatelů tváří v tvář problémům, s nimiž se společenský řád vlivem osvícenství musí vyrovnávat spolu se sekularizací, industrializací, urbanizací, sociálními a národními hnutími, tedy s veškerým vývojem doznávajícího 18. století, později označovaným pojmem moderna. Tento proces se v době, kdy žil Freud, rozrostl v rozsáhlou sociální, politickou a kulturní krizi hodnot a smyslu, a nakonec vyústil v násilí totalitních režimů a pustošivých válek 20. století.

V literatuře se začíná polemické vyrovnávání s racionalizujícími principy osvícenství objevovat samozřejmě už v období romantismu, např. u E. T. A. Hoffmanna, Novalise, Wilhelma Heinricha Wackenrodera⁹ nebo Christoha Martina Wielanda, který se ve svém pojednání *Über den Hang der Menschen an Magie und Geistererscheinungen zu glauben* (O sklonu lidí věřit v magii a zjevení duchů) z roku 1781 zabýval přetrvávající existencí víry v duchy a jejími modifikacemi ve vztahu k osvícenství a rozumovému chápání světa. Čím dál osvícenství posouvalo hranice vědy a poznání, tím více se hrůza, šilenství a jiné neuchopitelné a nevysvětlitelné

8 Sigmund Freud: „Mimo princip slasti“, in týž: *Mimo princip slasti a jiné práce z let 1920—1924*, Miloš Kopal—Jiří Pechar (eds.), (Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1999 [1920]), s. 9—57, zde s. 12—13.

9 Ve své práci *Fantasiën über die Kunst* (Fantazie o umění), která vyšla posmrtně roku 1799, konkrétně v textu „Der nackte Heilige“ (Nahý světec), předjímá Wackenroder v obraze kola času a s ním spojeného pracovního cyklu onu známou symbolickou scénu z filmu Charlie Chaplina *Modern Times* (Moderní doba), v níž člověk bloudí mezi obrovskými ozubenými koly a je rozmačkán v hodinovém stroji moderny.

jevy navracely do oblasti možného. Ulrich Stadler k tomu poznamenává, že romantická remytizace vznikla jako reakce na osvícenecké chápání světa.¹⁰ Osvícenství tak prohlásilo duchy za výplody lidské mysli mající podobu skutečných metafor traumatu a vykázalo je do oblasti lidské psychiky. Po celé 19. století se tak „zjevovali“ duchové a jiné nadpřirozené bytosti,¹¹ aby narativně utvářeli a zpochybňovali deficity racionálního výkladu světa a moderního myšlení, které je na něm založeno, nebo aby ilustrovali jednotlivé situace ztráty (viz níže¹²). Především individuální zjevení ducha stejně jako schopnosti jednotlivců nevysvětlitelné přírodními vědami (např. známá lidská média či vyvolávací duchů) se staly předmětem (para)psychologického bádání a konstantního společenského zájmu. V tomto ohledu probíhala do dvacátých let čilá výměna mezi psychoanalýzou, literaturou a uměním.¹³ Freudovy, Jungovy a Adlerovy spisy byly literární vědou intenzivně recipovány a dodnes slouží jako výchozí bod pro psychologicky inspirovanou tvorbu teorie v kulturních vědách.

DVACÁTÉ STOLETÍ JAKO „INSPIRACE“ PRO VÝZKUM TRAUMATU

Už v počáteční fázi, v níž se formoval způsob přemýšlení o traumatu, je zřejmá specifická literárnost, jež obecně hrála

10 Ulrich Stadler: „Gespenster und Gespenster-Diskurs im 18. Jahrhundert“, in Moritz Baßler — Bettina Gruber — Martina Wagner-Egelhaaf (eds.): *Gespenster. Erscheinungen — Medien — Theorien* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005), s. 127–152.

11 Tamtéž, *passim*.

12 Viz zde kapitola I.9 „Posttraumatické vzpomínání: duchové a přízraky“.

13 Viz obsáhlá bibliografie Thomas Anz: „Psychoanalyse in der literarischen Moderne. Ein Forschungsbericht und Projektentwurf“, in Karl Richter — Jörg Schönert — Michael Titzmann (eds.): *Die Literatur und die Wissenschaften 1770–1930* (Stuttgart: Metzler und Poeschel, 1997), s. 377–413.

roli i v širších interakcích mezi literaturou a psychologíí a zprostředkovávala určující impulsy k vytváření a diferenciaci konceptů traumatu. Propojení traumatizace se společenskými procesy a historickými událostmi je dobře vidět v literárních dílech o válečných traumatech první světové války.¹⁴ Válečné násilí a poválečná situace byly skutečné a hmatatelné, jejich jazyková reprezentace a reflexe propojuje realitu s kulturní konstrukcí, která má vše učinit zprostředkovatelným, vysvětlitelným, pochopitelným. Nejrůznější politické ideologie i společenské diskurzy diskutovaly o pojmech, konceptech i možných důsledcích traumatu, a tím se pojem traumatu přenesl z jednotlivců na kolektivy, z konceptu lékařsky-psychologického na oblast sociálně kulturní. Tento koncept popisuje zpracování válečných zkušeností jako kulturní problém rekonstrukce „ztracené vzpomínky“¹⁵. Inka Mülder-Bachová upozorňuje na to, že již v předmluvě knihy *V bouřích ocele* (1920) od Ernsta Jüngerera, jednom z nevlivnějších textů o násilí v první světové válce, nalézáme tematizaci zásadních termínů (vzpomínka a ztráta) a že lze tento text — pravděpodobně proti Jüngerově intenci — číst jako odkaz na trauma: „Ztratili jsme mnoho, možná všechno, také čest. Jedno nám zůstalo: čestná vzpomínka [...]“¹⁶

Literaturu o první světové válce lze číst v kontextu společenské a politické moderny, můžeme ji ale také vnímat jako pokus artikulovat zacházení s traumatizujícími událostmi a jejich účinky na jednotlivce a společnost. Posttraumatickým vyprávěním v knize *V bouřích ocele* i v dalších textech ze

-
- 14 Viz Astrid Erll: *Gedächtnisromane. Literatur über den Ersten Weltkrieg als Medium englischer und deutscher Erinnerungskulturen in den 1920er Jahren* (Trier: WVT, Wiss. Verl. Trier, 2003).
 - 15 Erich Weniger: „Das Bild des Krieges. Erlebnis, Erinnerung, Überlieferung“, in *Die Erziehung*, 5 (1930), s. 1.
 - 16 Inka Mülder-Bach: „Einleitung“, in táž (ed.): *Modernität und Trauma. Beiträge zum Zeitenbruch des Ersten Weltkrieges* (Wien: WUV, 2000), s. 11; viz také Joachim Radkau: *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler* (München — Wien: Hanser, 1998), s. 14.

stejného období se vypravěč pokouší rekonstruovat základní předpoklady moderní civilizace v radikalizované podobě. Tyto texty implikují — srovnatelně s texty tzv. klasické avantgardy — modernisticky vyostřenou kritiku moderny a jejích sociálních a kulturních podmínek. Jüngerovy válečné texty ukazují nespolehlivost vyprávění a vzbuzují pocit absurdity, který vytrvale podrývá oba jeho pokusy interpretovat válku pomocí věrohodné kritiky moderny. Obdobně hovoří i John King o tom, jak kritika selhává vzhledem k destruktivní síle Jüngerova vyprávění: „[Jünger ztvárnil] monumentální dějiny se sebou samým jako hrdinským subjektem, ovšem nedokázal zachytit dekonstruktivní energii války.“¹⁷

Jüngerovy spisy o první světové válce zrcadlí zkušenosti z mnohaletého nasazení na frontě. Na pozadí intenzivních osobních válečných zážitků tak tento autor konstruuje novou mentální dispozici člověka, jeho novou podobu. V předmluvě k anglickému vydání *V bouřích ocele* stojí: „Čas mě jen utvrzuje v přesvědčení, že to byl dobrý a namáhavý život a že válka byla při vši své ničivosti nesrovnatelnou školou srdce.“¹⁸ Tyto věty ozřejmují Jüngerovu snahu převést ve svých textech násilí a smrt do posttraumatické vzpomínky, která stabilizuje mentální stav. Nedávno uveřejněné studie k Jüngerovým spisům o první světové válce poukazují na to, jakým způsobem jeho próza rekonstruuje válku coby fantasmagorické a sebezpotvrzující dobrodružství, přičemž v ní zároveň zůstává nanejvýš ambivalentní vyznění traumatizujících prvků války. Ty jsou přibližovány v detailních a realistických popisech hrůz, nelidskosti a mechaničnosti válečného zabíjení.¹⁹

17 John Edward Joseph King: *Writing and Rewriting the First World War. Ernst Jünger and the Crisis of the Conservative Imagination, 1914–1925*, PhD (Oxford 1999), s. 2.

18 Ernst Jünger: *The Storm of Steel* (London: Chatto and Windus, 1929), s. xii.

19 Klaus Gauger: *Krieger, Arbeiter, Waldgänger, Anarch. Das kriegerische Frühwerk Ernst Jüngers* (Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 1997); Michael Gnädinger: *Zwischen Trauma und Traum: Ernst Jüngers Frühwerk*

Posttraumatické vyprávění se svým symbolickým kódováním v Jüngerově knize *V bouřích ocele* odhaluje zápas o posttraumatickou vzpomínku, která má působit jako stabilizátor identity.²⁰ Jünger sice vysvětluje, že vzpomínka nemůže být úplně ztracena, avšak jeho autofikce odhaluje bezvýhradnou vůli si vzpomenout, aby ke ztrátě nedošlo. Vzpomínání se daří skrze opětovné vytváření, tedy re-konstrucí nového typu člověka, který prošel ocelovou bouří a nyní zde stojí obdařený „železnou vůlí“ a „ocelovými nervy“. Tyto metafory duševně neotřesitelného člověka, který si techniku v plném rozsahu osvojuje a využívá ji, bychom mohli číst např. jako projev Jüngerovy snahy vyrovnat se s traumatem plně technizované války. Mülder-Bachová poznamenává, že „traumatická neuróza [ukazuje] ‚dvojí tvář‘: je stále zároveň skutečným ‚utrpením‘ a ‚kulturním konstruktem‘, a obtíž při užívání pojmu trauma vzniká v neposlední řadě proto, že oba aspekty se navzájem neruší, nýbrž působí společně“.²¹

Inspirující vysvětlení a interpretace spojení traumatu, moderny a první světové války od Mülder-Bachové, Sigrid Weigelové a dalších ovšem vycházejí ze současných kulturně-vědných reflexí pojmu trauma, které předpokládají, že „traumatu je vlastní struktura, na niž lze navázat poststrukturalistickou a dekonstruktivní kritiku reference, reprezentace a dějin. Tato návaznost má však dalekosáhlé konsekvence,

(Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2003), viz také Albrecht Koschorke: „Der Traumatiker als Faschist: Ernst Jüngers Essay »Über den Schmerz«“, in Inka Mülder-Bach (ed.): *Modernität und Trauma. Beiträge zum Zeitbruch des Ersten Weltkrieges* (Wien: WUV, 2000), s. 211–227.

20 Srov. Elisabeth Bronfen: *Das verknotete Subjekt. Hysterie in der Moderne* (Berlin: Volk und Welt, 1998), s. 176. V návaznosti na Sigmunda Freuda označuje Bronfenová vzpomínky u osob, které jsou se svou minulostí traumaticky „svázány“, jako „ochranné báje“ (Schutzdichtungen). Jsou výrazem fantazií, jimiž se písící já brání před traumatickými otřesy tím, že vytváří „uklidňující realitu“, která však nikdy úplně neodstraní stopy po otřesech.

21 Inka Mülder-Bach: „Einleitung“, cit. dílo, s. 11; nebo Joachim Radkau: *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*, cit. dílo, s. 13.

které umožňují paradigma traumatu rozšířit za jeho hranice a spatřovat v něm [...] paradigma dějin jako takových“.²² Toto paradigma se přenáší na první světovou válku, resp. dobu poválečnou, a jsou z něj odvozovány traumatické struktury, které se táhnou celým 20. stoletím. Takové zobecnění implikuje právě problematiku rušení hranic, a tím pojmovou a konceptuální nejasnost.²³ Pro veškeré další úvahy zde byly určující především detailní studie Cathy Caruthové. Caruthová se zabývá otázkou „katastrofického věku“, přičemž modernu chápe jako „traumatické poranění“ a na trauma nahlíží jako na „fenomén all-inklusiv“, zakládající nové kulturní paradigma:²⁴ „[trauma] se proměnilo v repertoár poutavých příběhů o záhadách identity, paměti a sebepojetí, které sytily západní kulturní život.“²⁵ Práce Caruthové *Trauma. Explorations in Memory* (1995) a *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (1995) rozhodujícím způsobem ovlivnily přístup k traumatu tím, že v návaznosti na Freuda osvětlily dva zásadní účinky traumatizující události: tím prvním je, že následky traumatizující události se stávají patrnými a viditelnými teprve zpětně, a druhým, že zkušenostní potenciál traumatizujícího vzpomínání může být zprostředkován pouze nepřímo.

V souladu s těmito dvěma východisky vysvětluje Caruthová v úvodu své knihy *Trauma. Explorations in Memory*, proč účinky traumatizujících zkušeností představují zvláštní koncepční výzvu. Ukazuje, že vznik posttraumatické

22 Inka Mülder-Bach: „Einleitung“, cit. dílo, s. 10.

23 Úvahy jako od Mülder-Bachové nebo Weigelové navazují na výzkum traumatu od devadesátých let, v němž je 20. století chápáno jako století traumatické, viz Nancy K. Miller — Jason Tougaw: „Introduction. Extremities“, in tytéž (eds.): *Extremities. Trauma, Testimony, and Community* (Urbana: University of Illinois Press, 2002), s. 1–24, zde s. 1.

24 Cathy Caruth: „Introduction“, in táž (ed.): *Trauma: Explorations in Memory* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995), s. 3–12, zde s. 4.

25 Roger Luckhurst: *The Trauma Question* (London — New York: Routledge, 2008), s. 80.

stresové poruchy (PTSP nebo PTSD, jak se vyvinula diagnóza v souvislosti s traumatizací vojáků nasazených ve válce ve Vietnamu) nemůže být stanoven přesně na základě jednotlivé traumatické události. Navrhuje proto, aby se traumatizace nechápala chronologicky, tedy s počátečním bodem a dalším průběhem, nýbrž jako stav fragmentující individuální zkušenost prožívání času:

Patologii nelze definovat událostí samotnou, která může, ale nemusí být katastrofická a nemusí traumatizovat všechny stejně — patologie nemůže být definována ani jako *deformace* události, své děsivé síly dosahuje v důsledku deformace osobních hodnot, které se k ní váží. Lépe řečeno, patologie spočívá spíše výhradně ve *struktuře* prožitku či recepcce; událost není plně přijímána nebo prožívána v daný okamžik, ale pouze opožděně, při opakovaném *ovládnutí* toho, kdo ji prožívá. Být traumatizovaný znamená vlastně být ovládán obrazem nebo událostí.²⁶

Podle Caruthové způsobuje potenciál traumatizující události opožděné vnímání události. Protože událost nebyla vnímána jako traumatizující, když se odehrávala, stává se traumatem teprve „opožděně“: „Účinek traumatické události spočívá právě v její opožděnosti, v tom, že ji nelze jednoduše lokalizovat, že se neustále vynořuje mimo hranice jakéhokoliv místa nebo času.“²⁷ Traumatizující událost tedy u Caruthové není událostí ve smyslu aktivního dění, je spíše chápána jako následek toho, že ke kognitivnímu zpracování nedošlo. Proto můžeme trauma chápat jako formu „nepřítomnosti“, jako mezeru, prázdné místo, které není lokalizovatelné obvyklými údaji o čase a prostoru.

26 Cathy Caruth: „Introduction“, cit. dílo, s. 4n.

27 Tamtéž, s. 9.

Co se týče traumatu jakožto prázdného místa, jsou studie Caruthové občas čteny a interpretovány povrchně, prázdná místa jsou pak pokládána za nepřekonatelné blokády, které brání možnosti hovořit o traumatizaci samotné. „Nepřítomnost“ však nemusí mít jen negativní následky. Caruthová tvrdí, že trauma nepředstavuje jen formu nepřítomnosti, ale tím, že přináší nutnost nepřítomnost komunikovat, uchopit ji slovy, je zároveň příležitostí k uzdravení. Proto může být výzkum traumatu také důležitým příspěvkem k myšlení o mezerách v historii, politice a etice:

Význam skutečnosti, že trauma přesahuje samo sebe, se však netýká pouze individuální izolace, ale širší historické izolace, která je v naší době předávána na úrovni našich kultur [...]. Myslím, že promlouvání a naslouchání z *pozice traumatu* nespočívá v tom, co o sobě vzájemně víme, ale v tom, co o své traumatické minulosti ještě nevíme. V katastrofické době se může právě trauma stát důležitým spojovacím článkem mezi kulturami: nikoli jako prosté porozumění minulosti druhých, ale spíše v rámci traumat současné historie jako naše schopnost naslouchat skrze ztráty, které si všichni neseme.²⁸

Jedním z médií, které takový posun ilustruje, je literatura a sama Caruthová nabízí řadu podnětných případových studií k literárním, psychologickým a filozofickým textům nebo filmu,²⁹ aby představila svůj pohled na konstrukci traumatických událostí a opožděného vnímání. Podle Caruthové umožňuje literatura doložit události, které nebyly vnímány uceleně, a může zprostředkovat zkušenosti, které by jinak zůstaly nevyslovené a nevyslovitelné.

28 Tamtéž, s. 11.

29 Viz Cathy Caruth: *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History* (Baltimore: John Hopkins University, 1996).

Na tomto pozadí budou v následujícím textu propojeny výklady Caruthové s dalšími pojmy z oblasti výzkumu traumatu a kultury vzpomínání.³⁰ Tím se zviditelní proces vpisování traumatu do kulturní a historické paměti, což umožní popsat mediální transformaci traumatu do aktu vzpomínání (sloužícímu k upevnění kolektivní identity) jako posttraumatické vyprávění. Takové vyprávění následně umožňuje dát traumatizované paměti podobu posttraumatického vzpomínání.

Zmíněný integrativní a identifikační akt vzpomínání funguje však jen v případě, že existuje politické a sociokulturní pole pro veřejnou debatu o traumatizujícím působení okolností, které traumata způsobují. Jejím prostřednictvím může být spuštěn proces sociálního a v dalším kroku také politického přijetí. Werner Bohleber k tomu poznamenává:

Jedinec není schopen včlenit traumatickou zkušenost do širšího narativu pouze prostřednictvím čistě individuálního aktu. Tento krok vyžaduje kromě empatického posluchače i společenský diskurz o historické pravdě traumatického dění a o jeho popírání a odmítání. Oběti jsou zároveň svědky zvláštní dějinné reality.³¹

Následkem hrůz stalinismu a nacionálního socialismu s jejich „nevyslovitelně“ zrůdnými masovými vraždami a zkárou druhé světové války se utvořila zvláštní dějinná realita. Proto začala být moderna coby soubor sociálních, kulturních a politických konstelací se svými narativy řádu a objasňování

30 Na problematiku nadměrného zobecnění pojmu trauma v pracích konce dvacátého a počátku jednadvacátého století poukazuje Manfred Weinberg: *Das „unendliche Thema“*, cit. dílo.

31 Werner Bohleber: „Die Entwicklung der Traumatheorie in der Psychoanalyse“, in též: *Trauma, Gewalt und kollektives Gedächtnis. Psyche Sonderheft* (Stuttgart: Klett-Cotta, 2000), s. 823.

světa pozvolna zpochybňována. Důležitým impulsem pro výzkum traumatu se v této souvislosti stalo politické, společenské a právní zpracování nacionálního socialismu a šoa. Debáty o právních normách, na jejichž základě byly odškodněny oběti nacismu, vyústily v Německu mimo jiné ve vznik psychologického a právního pojetí, které velkou měrou iniciovalo, doplnilo a posunulo intelektuální diskurz a uměleckou reflexi pronásledování Židů. V souvislosti s uznáním obětí poukazuje Werner Bohleber ve svém pojetí psychoanalytické teorie traumatu na význam psychoanalytiků (jako je např. Dori Laub), kteří sami přežili holokaust nebo se včas zachránili emigrací a sehráli tak důležitou roli při dokazování souvislosti mezi holokaustem a nacistickým pronásledováním a traumatizací:

Jejich pionýrská práce přinesla základní vědecké pohledy na duševní poškození přeživších. Dosavadní teorie traumatu se ukázaly jako nedostatečné pro uchopení specifických symptomů a prožívání těch, kdo přežili. Tento druh traumatizace nebylo možné adekvátně popsat běžnými diagnostickými kategoriemi. [...] Podoba traumatických následků vykazovala určitou jednotnost a byla naprosto nezávislá na pretraumatizované osobnosti a jejích konfliktech.³²

V terapeutické práci s dětmi a potomky přeživších i pachatelů holokaustu jsou patrné mezigenerační důsledky traumat způsobených národním socialismem.

Pro toto předávání napříč generacemi se vžil pojem „transgenerační trauma“. Vedle právních a sociálních implikací se zde objevuje také podstatný kulturněvědný aspekt. Sigrid Weigelová hovoří o transgeneračním traumatu jako o průsečíku vztahu mezi traumatem a historií:

32 Tamtéž, s. 811.